ISSN 2311-259X

https://doi.org/10.28925/2311-259x.2026.3.7
УДК: 821.161.2.09:159. 937. 22

Людмила Тарнашинська
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2540-2658
tarnashynska@gmail.com

ПРЕЗУМПЦІЯ СТРАХУ ЯК ФАКТОР ЗАХИСТУ: МІЖ ЕМОЦІЄЮ ТА НАДІЄЮ (філософсько-антропологічне віддзеркалення досвіду нової чуттєвості в літературі початку повномасштабної війни) Частина перша

Предметом дослідження стали актуальні питання психологічного самовідчуття людини, філософсько-екзистенційного самоосмислення нею власного місця в умовах повномасштабної російсько-української війни, котра розділила українців по лінії вибору: залишатися в рідних домівках або ж переїжджати в безпечнішу місцевість чи емігрувати до інших країн. Наскрізною емоцією, яка керує таким складним вибором у надзвичайних ситуаціях, зазвичай є відчуття страху, що впливає на поведінку людини й спонукає до глибокої внутрішньої роботи, спрямованої на пошуки самостояння й самозбереження, надії й точки опертя.

Метою дослідження є спроба детально проаналізувати концептуальну для людської поведінки емоцію страху крізь призму міждисциплінарності, а також знайти й обґрунтувати протидію цій базовій емоції. Такою дієвою світоглядною антитезою, що не тільки знімає внутрішню напругу в межових ситуаціях, а й допомагає знайти сенси життя в новій архітектурі сьогодення і певною мірою проєктувати власне життя бодай на найближче майбутнє, є екзистенціал надії як опорної емоції людського виживання в складних життєвих умовах, тим паче в умовах російсько-української війни XXI ст.

У результаті дослідження проаналізовано засадничі погляди психоаналітиків (зокрема З. Фройда), філософів (С. Кримського, В. Кебуладзе, Ґ. Марселя, П. Рікера, Н. Хамітова та ін.), теоретика такого напрямку німецької історіографії, як історія понять Р. Коззелека та інших дослідників, що стало теоретико-методологічною основою «розкодування» й аналізу «живого тексту» — щоденникових записів та есеїв відомих українських письменників періоду перших місяців 2022 р., зібраних в антології «Війна 2022. Щоденники. Есеї. Поезія» і значною мірою увиразнених розділом поезії «Тут нема більше часу». Пропущені крізь призму теоретико-засадничих підвалин людського буття, зокрема крізь призму філософської й літературознавчої феноменології, психоаналізу, філософії, антропології, зокрема літературної й літературознавчої також, ці тексти дозволили — крізь екзистенціали страху й надії — розкрити «багатозначність поняття досвіду» (В. Кебуладзе), набутого / прирощеного під час проживання війни.

Ключові слова: війна, міграція, нова чуттєвість, страх, надія, досвід.

Актуалізація й обґрунтування міждисциплінарної проблеми. У час, коли ми всі солідаризовано набуваємо *досвід* проживання новочасної мілітарної реальності, яка, окрім видимих зовнішніх чинників, розгортає «новий горизонт» самопізнання й самоосмислення, важливо зрозуміти явні й приховані сенси того, що з нами відбувається. Оскільки існує фаховий і просто людський запит на наукове зондування й осмислення сучасної ситуації з погляду не тільки психоаналізу, а й більш широкої перспективи, доцільною видається спроба узлагодити антропологічно-екзистенційні й філософсько-антропологічні спостереження в одну більш-менш струнку й логічну структуру, вписану в актуальний історико-екзистенційний контекст. Адже *страх* — це надзвичайно сильна психологічно-тілесна емоція, яку ми зазвичай не виносимо «на публіку», тамуючи в собі її негативний руйнівний потенціал. Здебільшого під *страхом* розуміють суб'єктивний стан, у якому опиняється людина, відчувши, як у ній, за визначенням З. Фройда «розвивається страх» (Лекція 25: Страх) (Фройд, 1998, с. 400). Він природньо індукується відчуттям небезпеки, присутності чужої «сили» й вступає у суперечність із бажанням. З. Фройд був твердо переконаний, що «проблема страху — це вузловий пункт, у якому сходяться найрізноманітніші й найважливіші питання, загадка, розв'язок якої може яскраво висвітлити все наше психічне життя» (Лекція 25: Страх) (Фройд, 1998, с. 709). Тож у фокусі дослідження зафіксованих у non-fiction літературі та поетичних медитаціях — «вихлюп» підсвідомих реакцій людини, котра потрапила в незвичні обставини, супроводжувані стресом, тривогою, переживанням втрати безпеки й, усупереч цьому,

© Л. Тарнашинська, 2026

Ліцензовано за CC BY 4.0

ISSN 2311-259X

не втратила сподівання / надії на подолання труднощів,

Метою розвідки є спроба аналітичного розгляду проблеми адаптації людини до різкої зміни реальності, а саме: як (через які психологічні механізми) проявляла себе емоція *страху* на початку повномасштабного вторгнення північних сусідів на територію України та як вдавалося її долати різним людям у різних геолокаціях (на загроженій території та в евакуації у безпечні місця). І головне: як і в чому вдавалося знаходити протидію страхові й тривозі. Найдоречнішим ілюстративним матеріалом для розкриття основних теоретичних тез дослідження, зокрема, як насправді проявляється в людині / суспільстві *страх*, як індивід може довіряти своїй внутрішній, зазвичай необґрунтованій *надії* й безстрашно зазирати в майбутнє, «опрацьовуючи» при цьому набутий *досвід* (як і закарбований у свідомості, так і новий, щойно «прожитий» на зовнішньому і внутрішньому рівнях) виявилися ego-документи й non-fiction (щоденникові записи та есеї), а також поетичні твори, написані українськими письменниками в перші дні повномасштабної російсько-української війни як перша реакція на цю агресію північного сусіда з його імперським світоглядом і геноцидним мисленням.

Методологічне підґрунтя дослідницької роботи. Для вироблення опитики дослідження психологічних реакцій травмованої людини усвідомленням перебування у кластері війни (безпосереднього перебування на загроженій території, в еміграції або ж у статусі переселенця) доцільно було узлагодити психоаналітичні, антропологічно-екзистенційні й філософсько-антропологічні спостереження в одну стрункy й логічну структуру, що дала б можливість проаналізувати й виопуклити проблеми нон-фікшн літератури, яка дає моментальну реакцію на трагічну подію й спонукає до пересмислення й переоцінки багатьох нібито досі відомих речей, насамперед, чим же насправді є *страх*, за яким алгоритмом він розгортається, що насправді дає нам *надію* і в які філософські чи метафізичні шати вона вбирається у полі нашої свідомості.

О. Туренко зазначає, що психофізіологічне вивчення феномена *страху* бере свій початок із праць Р. Декарта, котрий вважав, що «природа страху <…> дуалістична і зумовлена, з одного боку, фізіологічними тілесними процесами (безпосередньо страх), а з іншого — психологічною діяльністю душі людини (“інтелектуальна тривога”)» (Див.: Туренко, 2006, с. 51). Таку вроджену особливість людини, як страх, досліджували також Ч. Дарвін, У. Кеннон, М. Арнольд, П. Мак-Лейн, Г. Лебон, К. Юнг; онтологічний статут страху доводили Г. Гегель, С. К’єркегор, М. Гайдеґґер, З. Фройд та ін.

Неодмінною умовою цього має бути інший концепт, розуміння якого приходить уже під час аналізу цих взаємопов’язаних понять. Такий своєрідний часопростір, що вбирає в себе ці та інші сильні й слабкі емоції, незалежно від того, яким чином їх адаптує свідомість, звісно, потребує поглибленого аналізу — на межі психології, антропології (саме вони вивчають тілесні й психічні прояви людського буття), а також філософії. Смислове поле взаємо-переплетення та взаємовіддзеркалення основоположних концептів цих дисциплін, їх вплив на «звучання» письменницького слова, дає зрозуміти, що феноменологія *досвіду* — конструктивний інструмент як «самостояння» людини, так і розвитку суспільства.

Наукова новизна дослідження. Йдеться не тільки і не стільки про аналіз задокументованих внутрішніх станів письменників як гострої реакції на стрес і раптове усвідомлення нової трагічної реальності, коли, кажучи словами Олександра Михеда, «Несвідоме пробивається крізь паволоку слів» (есей «Зелене місто») (Війна 2022, 2023, с. 316), а й спробу знайти механізми адаптації до нової реальності як неминучості та навчитися вибудовувати всередині неї нові сенси, неможливі (за філософією екзистенціалізму), без екзистенціалу *надії*.

Виклад результатів дослідження.

І. Страх як проєктивний часопростір надії.

Перша реакція на повномасштабне вторгнення ворога на нашу територію є особливо показовою для аналізу внутрішнього стану «людей лютого» (саме так — «Люди лютого» назвала свій поетичний цикл Наталя Ткачик): «*усі ми тепер люди лютого / люті і втомлені / друзки друзів виймаємо із грудей — легше не дихати / розкидало як не вибухами то закордонами й повенями, / але достобіса любові в нас хоч достолиха лиха*» (Війна 2022, 2023, с. 356). Волею долі втрапивши в смугу трагічних воєнних випробувань, змушені «*вісім років казати: в мене вдома війна / щоб нарешті прийняти: мій дім — це війна / її потяг повільний зі сходу на захід країни / у якому смерть життя перевозить*» — написала 13.03. 2022 р. Ія Ківа у циклі «Довга хода від серця до серця» (Війна 2022, 2023, с. 425).

Попри гостру реакцію на ще нібито неможливі вчора, а від 24 лютого 2022 року – більш ніж реальні воєнні події, письменникам не бракувало спостережливості й глибокого самоаналізу. «Тепер місцевість впізнаватимуть за воєнними шрамами. Наша топоніміка зміниться. <…> Спочатку я думав, що надто черствий для цієї війни. Тепер думаю, що надто вразливий», — записав у своїх щоденниках перших місяців війни «Ненавидіти по-справжньому — страшна річ» Артем Чапай (Війна 2022, 2023, с. 99). Ці зміни топоніміки увиразнила поетичним словом Наталя Ткачик: «*на тлі снігів мов шви на шкірі породіллі / окопи і рови а в них сини сини*…» (Війна 2022, 2023, с. 356). Дві тези-спостереження Артема Чапая — топонімічна й психологічна — не

ISSN 2311-259X

два вектори й тим більше не полюси воєнної реальності, а промовисті маркери взаємопов'язаності зовнішнього й внутрішнього її контекстів. Де друга — психологічна — проявляється через першу: рани / шрами війни (топонімічні, фізичні) формують нову чуттєвість, вразливість, якої доти ми не знали. І першою емоцією тут варто назвати екзистенціал *страху* — «страху невизначеності перед волею Долі та жах смерті» (Туренко, 2006, с. 140).

Виводячи етимологію слова *страх* (Angst) — angstiae, Enge («тіснява», «тиск»), З. Фройд пов'язує його перший досвід із актом народження і називає природу цього феномена токсичною (Фройд, 1998, с. 548). Оскільки це «базова складова філогенезу людини», яка «пронизує базові фізіологічні потреби і водночас існує зовсім окремо в чуттєвому світі їх природного існування» (Туренко, 2006, с. 38–39), вона визначає поведінку людини в усіх соціальних й особистісних ситуаціях, надто травматичних і трагічних. Тому антропологія війни в усіх її проєкціях не може бути проаналізованою без феномена трансцендентального *страху*, який бере витоки від світовідчуття далекої епохи античності з її відчуттям, що «вирішальне значення для започаткування війни мав розподіл світу у свідомості на "свій" — "чужий"», і ця бінарна опозиція, яка виникла «внаслідок "тертя" первісних спільнот», призводила «до поділу на "ми", які завжди "люди", і "вони" — "не зовсім люди, "звірі"», де «ми» в свідомості «первісної спільноти» — все, варте обожнювання, «предмет культу», а «вони» — завжди «таїли небезпеку, були предметом ненависті, прокляття й агресії, винуватцями усіх негараздів», як на це вказує у своєму дослідженні природи *страху* О. Туренко (Туренко, 2006, с. 132–133). Таке розмежування в уяві / свідомості й закладає базову емоцію *страху*, яка, як афективний стан, як функція реакції характеризується, за З. Фройдом, підвищеною сенсорною чутливістю і моторним напруженням, названим *готовністю до страху*, і може мати два виходи: це або «*розвиток страху*, коли повторення давнього травматичного переживання обмежується, відіграючи роль сигналу, а далі реакція вже пристосовується до нової небезпечної ситуації, закінчуючись утечею чи обороною; або ж давнина бере гору, сукупна реакція вичерпується розвитком страху, і в такому разі абсолютно недоцільний нині афективний стан паралізує людину» (Лекція 32: Страх та інстинкти) (Фройд, 1998, с. 549). І тільки самовладання й духовна загартованість дають можливість Ліні Костенко 17.03.2022 р. написати такі рядки: «*Сирени виють. А мені не страшно. / Хто не тікав, того не доженуть*» (цикл «Війна малює кров'ю акварелі») (Війна 2022, 2023, с 323).

Проте *страх* (на фізичному й психологічному рівнях) — це також відчуття болю, що емоційно окреслила Ксенія Харченко в есеї «Зайти в нове життя»: «*Ця війна вчить: іще більший біль завжди попереду. Сьогодні мені хочеться, аби війна забрала у мене вже все. Щоби більше не відчувати все нових рівнів болю*» (Війна 2022, 2023, с 301). А Ірина Цілик так і назвала свій есей: «Нестерпний біль цих чорних днів» (Війна 2022, 2023, с. 155). Попри це відчуття болю виникає питання: «*якщо мене не вбивають / чи маю право я / говорити із тими кого вбивають /на рівних / чи маю я право боліти / якщо не маю рани / скаржитись / якщо не маю втрати*», — запитує Ірина Шувалова й згодом поглиблює свої рефлексії: «*в тому минулому житті / навіть не знали / скільки сталевих сантиметрів болю / можна безперешкодно занурити / в наші м'які рожеві тіла*» (поетичний цикл «Історія спить і бачить сни») (Війна 2022, 2023, с. 383, 389).

Та навіть в особливо критичних ситуаціях людина зберігає здатність до самоаналізу, фіксуючи як свої тілесні відчуття (звичайний страх), так і психологічно «опрацьовані» відрухи душі («інтелектуальна тривога», за Р. Декартом), як це бачимо, зокрема, в щоденнику Катерини Міхаліциної «Ма, вставай, у нас війна»: *«3 квітня 2022. мої емоції заблоковано після першої паніки, яка прокинулася 24 лютого разом зі мною від доньчиних слів: «ма, вставай, у нас війна», щось клацнуло, і мозок вибрав заморозити емоції, щоб залишити мені здатність функціонувати: рухатися, підтримувати, говорити. Я не знаю, що станеться, коли вони «розмерзнуться», після всього почутого і побаченого, хай навіть лише на фото, але тим чіткіше в мозку пульсує зараз те, що вийшло на яв у Бучі та передмістях Києва — геноцид, геноцид, жодних інших слів та означень для цього нема…». І тільки розум, запрограмований на контроль і самоконтроль, здатний керувати повсякденними діями: « …але таки встану і піду робити, що маю, бо це вибір без вибору, щоб залишитись при глузді»* (Війна 2022, 2023, с. 58–59).

У таких обставинах народжувалася нова чуттєвість, що попервах тяжіла мало не до оніміння / заціпеніння — апогей такого афективного стану душі зафіксував Олександр Михед: *«Нас поховано в Бучі. / Мертві більше не страждають. / Живі більше не відчувають»* (Війна 2022, 2023, с. 317).

Тож амплітуду реакцій на трагічну реальність можна охарактеризувати так: від сприйняття й самоосмислення — до уявного відторгнення й повного заперечення свого нового статусу, як це сформулювала категоричною назвою свого есею «Це не можу бути я» (Війна 2022, 2023, с. 271) Катерина Бабкіна. Окрім психофізіологічних маркерів *страху,* в критичних умовах проявляються також чисто фізичні, тілесні, спроєктовані у письменників на творчий процес. Так, Ірина Вікирчак в есеї «П'ятдесят днів без голосу» окреслює свою реакцію на стрес / страх як заціпеніння, втрату голосу: *«… Думала, напишу*

ISSN 2311-259X

вірша, вірші — це терапевтично, але й тут із тріском провалилася й відкрила щось неочікуване — пишуться тільки англійською, бо ж розповідати треба світові про те, що діється, Принаймні віршами. Тільки віршами. Хоча б — віршами. Я ж працюю зі словами, з літературою, я ж щодня говорю кількома іноземними мовами, це ж мій обов'язок — аналізувати, розповідати, коментувати. А я не можу. Мовний параліч. Внутрішнє заціпеніння. Що там казав Адорно про поезію після Бучі й Маріуполя? Та чи маю я взагалі право про цю війну говорити, не перебуваючи у ній фізично?» (Війна 2022, 2023, с. 267).

А Мар'яна Савка в поетичному циклі «Поміж долонями» наче увиразнює ці рядки, апелюючи, власне, до письменницького натхнення: «*Що змінилося, сестро? / Куля повітряна /стала свинцевою. / Метафора — мертвою*» (Війна 2022, 2023, с. 376).

Показово, що попри рядки Олени Степаненко «*Тут нема більше часу*», винесені в назву поетичного розділу цього видання, насправді *страх* (як, власне, й надія) має свій *часопростір*: він розгортається від наступного дня до далекого майбутнього, від рідного дому до далекої чужини, і ми його відчуваємо за допомогою різних маркерів: як зовнішніх, так і внутрішніх, а також ірраціональних передчуттів. *«Лягала спати в страху, що можу довідатись завтра»*, — зафіксувала 14 березня 2022 р. в своїх щоденникових нотатках під красномовною назвою «Здається, що з тіла витікає життя» Анастасія Левкова (Війна 2022, 2023, с. 77). А Мар'яна Савка в поетичному циклі «Поміж долонями» чітко провела демаркаційну лінію: *«все розділено / на до і тепер / на захід і схід / на праву і ліву долоню/які не зустрічаються / хіба зрідка / коли стискаються з відчаю»* (Війна 2022, 2023, с. 375). Інший часопросторовий полюс *страху* прокреслила Вікторія Амеліна в есеї «Деокупація майбутнього, або Ненаписаний текст для фестивалю на Донеччині»: *«Ми хотіли не боятися планувати на багато років уперед, не боятися мріяти й починати довгі проєкти. Наприклад, проєкт перетворення спотвореного совєтською владою селища на європейське містечко, відоме своїми фестивалями та мистецькими заходами»* (Війна 2022, 2023, с. 293).

У станах афекту свідомість нерідко фіксує нібито зупинку ч*асу*, як це й віддзеркалила у циклі віршів під назвою «Потім зник час» Олена Степаненко: «*спочатку в крамниці не було / борошна круп і хліба / йогуртів молока / потім зник час / що за день починається*?» (Війна 2022, 2023, с. 418). Це відчуття приходить від раптового потрясіння, сильних емоцій, проте воно зовсім не деструктивне, як можна було би думати, бо насправді розгортає глибокі сенси про переосмислення людиною свого життя, її духовне (пере)народження, як це змалювала в поетичному циклі «Поміж долонями» Мар'яна Савка: «*часе зупинений / нас немає вчорашніх / і завтрашніх / ми загублені / поміж долонями / які розтиснути / уже неможливо*» (Війна 2022, 2023, с. 376). І якщо у цих рядках відчувається свідома чи інтуїтивна апеляція до ліній на долонях, що визначають долю (чи й фатум), тобто страх часозникнення сусідить тут із надією, то в циклі віршів воїна ЗСУ Анатолія Дністрового «Це трапилось не назавжди» час ніби зник, або, точніше: знерухомів: «*тут нема більше часу / ні звірів / ні люду / ні танків / відступає тривога / і спогади мов міражі*» (Війна 2022, 2023, с. 460), хоча й тут «зникомий час» не «зникає» даремно, а символічно відкриває простір спогадам, нібито викликає в уяві терези, на яких «зважується» минуле / теперішнє. Своєрідно й до певної міри символічно описує такий часопростір, наповнений новим буттям та «інтелектуальною тривогою», як трансформовану / адаптовану функцію пам'яті, Ірина Вікирчак у вже згадному есеї «П'ятдесят днів без голосу»: *«Недавно мені довелося замінити ноутбук на новий, і він без кириличної клавіатури. Виявилось, вона мені й не потрібна: достатньо видихнути, заплющити очі й довіритися пам'яті, щоб писати українською без зазначених на клавіатурі літер. Так само і з простором: я видихаю, зосереджуюся і так само легко й звично пересуваюся моїми містами — Львовом, Києвом, Вінницею, Одесою, Заліщиками, але також Вроцлавом, куди переїхало багато українських матерів із дітьми, бо останні п'ятдесят днів моє внутрішнє життя протікає саме там»* (Війна 2022, 2023, с. 269).

Усі ці чуттєві скалки психологічної мозаїки, що витворює новий часопростір, концентруються в глибокому відчутті, хоча й забарвленому в згаданих щоденниках Артема Чапая легким сумнівом, спроєктованим на фізіологічні закономірності: *«Може, це від недосипання, але здалося, що ми опинилися в часі й місці, коли від нас буквально залежить майбутнє планети. Вартові галактики»* (Війна 2022, 2023, с. 87).

Звісно, одне «обличчя» має *страх* у тих, хто з-поміж двох можливостей вибрав право — попри всі загрози життю — залишитися в рідному домі, й зовсім інше «обличчя» має страх у тих, хто мігрував у безпечний життєпростір — у межах рідної країни або ж за кордон. Такий «дволикий Янус» страху потребує, звісно, аналізу відповідного контексту з усіма його відомими й невідомими «горизонтами очікувань», що часто обертаються «неочікуваним», непередбаченим, яке треба пережити, адаптувавшись до нового повсякдення. У першому випадку — це незаперечна загроза життю й постійне, як сформулювали б філософи, «тривання у напрузі», очікування реальної небезпеки від *чужого* як реального *ворога*, у другому — це складна траєкторія співжиття / пережиття обіч тебе *чужого* як *іншого* й адаптивні форми взаємодії з ним.

ISSN 2311-259X

Тож виникає закономірне запитання: що можна антитезно протиставити цій руйнівній для людської психіки емоції *страху*? Олег Коцарев у поетичному циклі «Музика дивується» прямо апелює до визначального питання: треба чи не треба?: «*За що хапатись? Може, за те, як тіні невпинно і непереможно / їздять твоїми структурами/світе, самшите? / Чи і не треба хапатись. / мовчазний, багатомовний світе самшите*» (Війна 2022, 2023, с. 455). Хіба тільки якусь метафізичну силу віри у світле майбутнє. Тоді як простежити цю ламану лінію між *страхом / надією* — так саме *надією*, бо ці екзистенціали (*страх* і *надія*) — попри свою антитезність — ідуть у парі, вони фактично нерозривні, як два крайні полюси: життя і смерть. А між ними зазвичай стоїть горе, про що пише Юлія Мусаковська: «*Несу наше горе у сповитку / велелюдною вулицею. / Горе надсадно кричить.... Горе горне мені до грудей / гаряче чоло. / У горя в очах тисячі / розтерзаних нас. Тут і зараз. / Кричи, моє горе, кричи»* (цикл «У горя в очах») (Війна 2022, 2023, с. 405).

Попри те, що «*час у горлі стоїть як зіпсутий годинник історії / і вкривається пилом змарнілих життів*» (поетичний цикл Ії Ківи «Довга хода від серця до серця») (Війна 2022, 2023, с. 424), крізь страх, біль утрат, непроминальну тривогу прориваються обнадійливі слова Мар'яни Савки (поетичний цикл «Поміж долонями»): «*Заспокойся, не бийся як риба об лід, / не терзай себе, не істери / Ти зробила усе, що могла, просто світ / в чорну прірву летить згори. / Навіть там, де життя западає у тлін, / є надія, хоча й крихка*» (Війна 2022, 2023, с. 377). Їх доповнюють рядки Катерини Міхаліциної (поетичний цикл «Я живу на війні»): «*і я навчу тебе, мамо, як дряпатись вгору/і як дивитись у небо із усмішкою / а не страхом*» (Війна 2022, 2023, с. 367). Щоб зрештою з'явилася віра, покликана до життя відчуттям згуртованості, як це зафіксувала Юлія Мусаковська (цикл «У горя в очах»): «*Бачиш усе чітко, відчуваєш цю незникомість. / Не роз'єднають цих рук, голосів суцвіття; / не розірвуть ланцюга наших сполучень, / не розіб'ють залізного купола віри*» (Війна 2022, 2023, с. 408).

Ідеться загалом про те, щоб знайти адекватну мову «вираження» внутрішнього стану людини, що перебуває всередині межової ситуації, тобто «поміркувати», кажучи словами П. Рікера, «над тривогою нинішнього часу»: «Хай навіть тільки для того, щоб говорити мовою його стурбованості» (Рікер, 2001, с. 325). Говорити «мовою стурбованості» — це, власне, про нову чуттєвість, спровоковану умовами розпаду усталеного світопорядку загалом і впорядкованого традиціями, цінностями, звичками повсякдення — зокрема. Її основним відчуттям є втрата звичного атрибутивного, часто й топонімічного, а також психологічного «рельєфу» та звичної точки опори. Попри те, що поліфонічна реальність нового світу, де з одного боку — катастрофізм, а з другого — потреба узлагодити хаос бодай у площині повсякдення (десь на межі сюрреалізму, коли точиться збройне протистояння й тривають постійні обстріли, і водночас не втрачають актуальності як службові й побутові обов'язки, так і масові культурно-розважальні події тощо), у центрі художнього слова залишається екзистенційний світ переживань окремої людини зі змінними ціннісними величинами, коли набувають особливої ваги етика нового співжиття, емпатії, солідаризованості, переоцінки звичного й прийняття нового, неочікуваного, хоч би яким моторошним воно не видавалося. Тут задіяна й естетика тактильного, сенсорного, звукового, тілесна інтуїція, естетика незвичного ритму життя, як-от вібраційний ефект, тобто періодизація, тривалість пауз між тривогами / обстрілами, їх досяжна гучність тощо, а також і несподівана радість взаємопідтримки, розширення власних кордонів сприйняття та ін. Адже тільки в таких умовах співпереживання відступають *страх* (а ще жах, агресія), долається втома й внутрішня вичерпаність, втрата ціннісних орієнтирів (а також холод, відсутність електрики, інтернету тощо) і зберігається людяність як основна антропологема цивілізації, запорука її не-загибелі. Нова чуттєвість з її граничною афективністю, незрідка неочікуваною парадоксальністю — це й спосіб і специфіка сприйняття нової реальності, і шлях самопізнання — себе й світу, і індивідуальна відповідь цьому світові на накинуті ним травматичні трансформації. Тобто вона проявляє себе як несподіване джерело опору загрозам і обставинам, коли всупереч усьому приходить відчуття, сформульоване Юлією Мусаковською рядками вірша «Працювати, не підіймаючи голови»: «*Ми — стеблини, що звиті в тугий канат, / ми — ріка, що звучить як одна струна. / Ми — мурахи і велетні водночас, / нам ще небо втримати на плечах*» (Війна 2022, 2023, с. 407). Звісно, вразливе травмоване «Я» виробляє постулати нової чуттєвості небезболісно, розуміючи їх як нові етичні виклики в екстраординарних умовах. У цьому просторі повсякчасного пошуку *себе нового / іншого* в *новому світі* доти незвіданого пережиття відбувається вибудовування нових контекстуальних сенсів, що допомагають долати його розірваність і фрагментарність.

Усі наші поривання, переживання, переосмислення, набуті властивості, адаптивні «ключики», власне, внутрішні й зовнішні дискурси нашого буття, витворюючи криву людського саморозвитку, заради чого ми й приходимо в це життя — власне для самореалізації й самостановлення через труднощі й випробування, вбирає в себе *досвід* — як

ISSN 2311-259X

темпорально напружене поле людського буття. Німецький історик, теоретик історії понять Р. Коззелек зазначає, що «досвід є минулим, дійсним у сучасності, події якої вкарбовані в неї та можуть спливати в пам'яті. І раціональні напрацювання, і несвідомі типи поведінки, присутність яких у знаннях не є необхідністю, рівним чином об'єднуються в досвіді», додаючи до цього, що в будь-чиєму досвіді «завжди міститься та зберігається чужий досвід» (Коззелек, 2005, с. 355). Учений логічно пов'язує досвід із «горизонтом очікувань», і зазначає: «Очікування, що ґрунтуються на досвіді, якщо вони справджуються, не можуть нікого здивувати. Здивувати може лише те, чого не чекаєш: тоді доводиться мати справу з новим досвідом» (Коззелек, 2005, с. 358). Очікування, за Р. Коззелеком, також пов'язані з особистістю й водночас є надсуб'єктивними, очікування теж плекаються в сьогоденні, тобто «є осучасненим майбутнім, вони спрямовані на те, «чого поки що немає, на те, що не стало надбанням досвіду, неосвоєне ним. Надія і страх, бажання й воля, стурбованість, але й раціональний аналіз, рецептивне споглядання чи цікавість — усе це входить в очікування, є його конститутивними елементами» (Коззелек, 2005, с. 358). Учений зазначає, що *досвід* і очікування, попри те, що існують в теперішньому часі «як два боки однієї медалі», не є «симетричними комплементарними поняттями, котрі, як у дзеркальному відображенні, співвідносять між собою минуле та майбутнє» (Коззелек, 2005, с. 358). Навпаки, він наголошує на тому, що *досвід* і очікування є «способами буття, що дають можливість провести різницю між ними» (Коззелек, 2005, с. 358).

Оскільки раніше, до війни, ми переживали досвід на зовсім інших, переважно повсякденно-побутових рівнях, в індивідуальному розрізі взаємодії з людьми й безпечним, доволі прогнозованим світом, обрій *надії* сягав якихось індивідуальних планів, задумів, реалізацій. Тектонічні зміни, що відбулися останніми роками на мапі світу, включно з війнами та мілітаризацією суспільств, зазвичай не вкладаються у «скарбницю» *досвіду* прожитого життя, перенесеного з минулого в сучасне, оскільки від завершення Другої світової війни минуло понад вісімдесят років, до того ж той давній досвід був зовсім іншим, хоча обидва їх також пронизували *страх* і *надія* (Див.: Тарнашинська, 2023). Хіба зринають спогади покійної бабці, вісімнадцятирічної остарбайтерки в Німеччині (поетичний цикл Ірини Шувалової «Історія спить і бачить сни»), чиї історії нагадують авторці сни (Війна 2022, 2023, с. 384–387). Тобто на наших очах відбулося «руйнування традиційного простору людського досвіду» (Коззелек, 2005, с. 69), і *досвід* минулий не може дзеркалити у *досвіді* теперішньому повною мірою. Отже, *страх*, який ми нині переживаємо й осмислюємо як нову чуттєвість, це наш *новий досвід*, оскільки навряд чи хтось із нас очікував повномасштабну, та ще й таку жорстоку й тривалу війну. Тож кожен пережив і усвідомив руйнування сформованого попереднім досвідом «горизонту очікувань», що співвідносився з нашими планами на майбутнє у мирних усталених обставинах, і потребує того, щоб ми говорили про нього «мовою його стурбованості» (П. Рікер). Заохочувати до переосмислення ситуації нас може хіба одна закономірність, означена Р. Коззелеком: незалежно від того, чи є розвиток історії передбачуваним чи незвіданим, спільним залишається «руйнування традиційного простору» людського існування, «котрий досі вважався детермінованим минулим і в якому відтепер було здійснено прорив» (Коззелек, 2005, с. 69), який у цьому контексті логічніше називати катастрофічним розривом простору очікувань з усіма доти набутими буттєвими шаблонами самоусвідомлення й поведінки. Учений цитує вислів Й. В. Гете, що «накопичений досвід постає сфокусованим в одній точці, а той, що попереду, розтягується на хвилини, години, дні, роки і століття, а отже, подібне ніколи не здається подібним, бо в одному випадку бачиш перед собою ціле, а в іншому — лише його окремі частини» (Коззелек, 2005, с. 356). Виходячи з цієї тези, а також із нашого нового контексту війни, розтягнутої на понад 4 роки, бачимо нині ці «окремі частинки досвіду», однією з яких і є нова чуттєвість, що визначається, зокрема, фактором *страху* як поруйнованого «горизонту очікувань». Це зрозуміло також з огляду на те, що *страх* є потужною захисною, базовою реакцією людини в ситуації загрожености й тривоги, тож неконтрольованою, спонтанною, адже виражається не тільки словом, а й мовою тіла, коли невимовлене вербальне віддзеркалюється через тілесне, мало контрольоване, а тому завжди залишається надзвичайно потужною емоцією. Приклад такої символізації внутрішнього через зовнішнє (тут, зокрема, уявне) передає фраза Олександра Михеда: «*Моя подруга після багатьох років життя в Києві повернулася до рідного Львова. Каже, психологічну травму видно, немов фізичну рану з рваними краями*» (Війна 2022, 2023, с. 315). З цього погляду маємо підстави говорити не просто про *страх* як базову емоцію, а про *презумпцію страху* (згідно з відомою тезою «Бий або втікай»), переборення якого є, як сказав би й у цьому випадку П. Рікер, «началом мужності жити в історії» (Рікер, 2001, с. 99), оскільки сама історія, особливо в часи сутнісних трансформацій, «на відміну від буденності, постає в персоналістичному аспекті як хроноструктура людської долі, пасіонарний процес розвитку людської особистості та здійснення її покликань» (Кримський, 2003, с. 225).

Тож неможливо заперечити факт, що *страх* є однією з моделюючих емоцій, без яких

ISSN 2311-259X

неможливо «відбутися в історії», особливо в часи трагічних подій. Саме у цьому ракурсі особливого значення набуває різновид страху марних зусиль: «*Входить під шкіру отруйним кліщем / страх, що ця втрата даремна була*», означена Мар'яною Савкою (цикл «Поміж долонями») (Війна 2022, 2023, с. 378). З іншого боку, ця мало контрольована емоція також є реакцією руйнівною, яка може паралізувати, позбавляючи вмикання логіки й здорового глузду. У контексті суспільного буття *страх* розвивається масово, тотально, відбувається наче поглиблення *страху реального,* тобто природного, раціонального, що постає як іманентна здатність людини до захисту перед небезпекою, в ситуації *очікування* (складається з суміші афекту страху й захисного інстинкту), *страхом невротичним, набутим* або *очікувальним страхом (невроз страху),* як це тлумачить З. Фройд. Такий *страх* моделюється у свідомості прокручуванням в уяві найгірших ситуацій «за аналогією» як «залишкове враження певної важливої події» (Страх та інстинкти. Лекція 32) (Фройд, 1998, с. 548), він має дистанцію, відстань розгортання, й у тоталітарних суспільствах модифікується, за аналогією до природних, у фобії соціального звучання. У контекстах суспільних *страх* має силу пандемії, «збудження страху» (З. Фройд) розповсюджується з неймовірною швидкістю через недомовлення, чутки, нагнітається засобами масової інформації тощо. При цьому особливої містичної потуги набуває якась нібито надприродна сила, адже енергетика свідомості, що перебуває в лещатах непевності й сумнівів, посилює відчуття напередзаданості як креативності зі знаком мінус, а спілкування з такими ж стривоженими й непевними у собі людьми посилює, за З. Фройдом, стан афекту. А вже страх індукується відчуттям небезпеки, присутності чужої «сили», і зазвичай вступає у суперечність із очікуванням і бажанням. Це цілком вписується у соціальну модель тоталітарного штибу, коли людина відчуває тиск (до того ж постійний, неослабний) на свою свідомість. Можна припустити, що в постколоніальної людини страх зберігається на генетичному рівні.

Проте треба зважати й на нашу національну адаптацію до емоції страху, якій сприяла багатовікова українська трагічна історія. Навіть культивований імперською ідеологією страх завжди долався в українців волею до свободи. Йдеться про те, що в «іманентно пограничних, "межових" обставинах національна психіка вимушено "напрацювала" свою *ментальну* "*захисну смугу,*" своєрідну "*філософію межової ситуації,*" де увиразнюються такі психологічні чинники, як готовність до захисту, відстоювання права на власну суверенність <…> При цьому неминуче оприявнюються *страх* як *фактор захисту…*» (Див.: Тарнашинська, 2008, с. 455). Тоді виникає закономірне запитання: а що може бути тим незаперечним фактором, що убезпечує людину воєнного часу, що перебуває фактично в межовій ситуації? І тут як рятівна думка спливає в свідомості філософська антропологема *надії* — те, що рухає людство загалом і окрему людину зокрема до майбутнього, до нового «горизонту очікувань». (згадаймо, що Богдана Романцова назвала свою публікацію «Щоденник надії»). І це навіть не буферна зона чи ментальне рятівне коло — це потужний антропологічний механізм, що формує здатність адаптуватися до нової реальності й не піддатися ментальному самознищенню — очевидно, навіть тоді, коли дуже важко інтегрується в поняття віри як абсолюту. Саме так, це наш внутрішній механізм, співпрацювати з яким ми мусимо самі — за посередництва — як би це не звучало пафосно чи наївно — філософії надії, яка завжди невіддільна від страху.

Проте в обох випадках вибору топологічного «сценарію» фокусом самопізнання й само-адаптації залишається засаднича антропологічна метаморфоза «Я як Інший». Адже, «переборовши свій страх, особливо страх смерті, особистість не залишається незмінною, вона заново переосмислює навколишній світ, несе в собі нові, ще не розкриті до цього моменту цінності людського буття» (Туренко, 2006, с. 135). Цьому сприяє також пережитий катарсис, що й пробуджує нове самоусвідомлення: це переконливе знання, що ми ніколи вже не повернемося до самих себе колишніх. Якщо новий досвід на етапі набуття обтяжує й напружує, то набутий, де задіяно всі механізми адаптації — через сприйняття / несприйняття, спротив / смирення, додає внутрішньої сили, нових варіативних можливостей і, думаю, самоповаги також. І в першому, і в другому випадку йдеться про рікерівську актуалізацію напруженого поля тривоги, з якої і виростає страх, проявляючи себе у різних іпостасях. Тут можна знову ж таки відчути продуктивну енергетику тези-максими П. Рікера: «Спізнати, щоб зрозуміти, зрозуміти, щоб подолати». До цієї максими вчений додає ще одну: «Зрозуміти свій час, не виходячи з нього, а йдучи назустріч сучасності його тривоги з глибини класицизму тривоги» (Рікер, 2001, с. 326). Він наче розкодовує відчуття Андрія Любки, вкладену у стислу тезу: «Ми живемо на мосту, де постійно свище вітер історії» (Любка, 2024, с. 112) — тут і апеляція до цивілізаційних зламів, і також до своєрідного мосту між топосами війни: між реальністю «тут, удома», й реальністю «там, поза домом».

Звісно, друга теза більш загальна, вона відкриває історичний вимір життя, нас же нині турбує / тривожить переважно екзистенція людини, її тривання у вимірі страху з проєкцією на надію як продуктивну філософську максиму. Не будемо вдаватися також до тез ученого про

ISSN 2311-259X

істинну й фальшиву тривогу, адже екзистенційні переживання завжди є істинними, глибинними, вони дають людині можливість пізнати і саму себе, і екзистенційну наповненість часу, який і приніс такі переживання, або ж горе в усій його повноті. «Особистість — це морально самокерована система, результат свідомого вибору людиною свого власного образу» й при цьому вона «здійснюється як трансформація зовнішнього світу у внутрішній» (Кримський, 2003, с. 36) — цей складний процес С. Кримський образно характеризує таким чином: «…особистість виявляється персонажем всесвітньої драми світу» (Кримський, 2003, с. 36), — і саме такий «персонаж», якщо він є письменником, покликаний народжувати персонажів художнього тексту, суголосних трансформаціям трагічної доби, яку Ліна Костенко окреслює промовистими рядками: «*І весь цей діалог цивілізацій, /де бомба як останній аргумент. / Політики, учеплені за владу. / Глобальний світ, залежний від нікчем*» (цикл «Війна малює кров'ю акварелі») (Війна 2022, 2023, с. 324).

Тож насамперед ідеться про творення «образу себе» (ось тут і відіграють особливу роль ego-документи), а вже затим — через сутнісну трансформацію — творення нового художньо-образного «зліпка» чи радше відбитка актуального повсякдення з усім його калейдоскопом формотворчих чинників. У цьому смисловому контексті розглянемо два ракурси теми, які ці смисли розкривають кожен по-своєму — при спільних засадничих поняттях граничної / межової ситуації. Це потребує певного уточнення: «*Граничне буття або буття-на-межі може бути визначене як вихід за межі буденності з її гармонією у дисгармонійні стани», при цьому «замкненість у граничному бутті може бути надзвичайно небезпечною для особистості» — воно насправді є «лише переду-мовою іншого буття», оскільки бути «на межі для людини означає ставати. Ставати <…> **кимось іншим***» (Хамітов, 2000, с. 176).

«*Ми залишили житла, а в них — серця,/ або ж дому тримаємось до кінця, / поміж рідних стін, чотирьох кутів / там збувається все, що лиш ти хотів. / Наші вічні предки з глибин землі/ зупиняють удари, щоб ми змогли*» — так точно окреслює простір вибору Юлія Мусаковська в поетичному циклі «У горя в очах» (Війна 2022, 2023, с. 407).

Покликання

Війна 2022. (2023). *Війна 2022: Щоденники. Есеї. Поезія* (2-ге вид.). Видавництво Старого Лева, Центр Мєрошевського, Нова Польща.
Кебуладзе, В. (2011). *Феноменологія досвіду*. Дух і Літера.
Коззелек, Р. (2005). *Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу* (В. Швед, Пер.). Дух і Літера.
Кримський, С. (2003). *Запити філософських смислів*. ПАРАПАН.
Любка, А. (2024). *Війна з тильного боку.* Meridian Czernowitz.
Рікер, П. (2001). *Історія та істина* (В. Шовкун, Пер.). Видавничий дім «КМ Academia», Пульсари.
Тарнашинська, Л. (2008). «…Чи ідеал вічної Європи є нашим ідеалом?..» (до питання «інтуїтивної Європи» та «європейського месіанства»). В Л. Тарнашинська, *Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології*. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Тарнашинська, Л. (2023). *«Україна в огні». Війна 2022 крізь призму Довженка: 100 днів протиСТОяння*. Смолоскип.
Туренко, О. (2006). *Страх: спроба філософського усвідомлення феномена*. ПАРАПАН.
Фройд, З. (1998). *Вступ до психоаналізу*. Основи.
Хамітов, Н. (2000). *Самотність у людському бутті: Досвід метаантропології*. Гранослов.

References (translated and transliterated)

Froid, Z. (1998). *Vstup do psykhoanalizu*. Osnovy.
Kebuladze, V. (2011). *Fenomenolohiia dosvidu*. Dukh i Litera.
Khamitov, N. (2000). *Samotnist u liudskomu butti: Dosvid metaantropolohii*. Hranoslov.
Kozzelek, R. (2005). *Mynule maibutnie: Pro semantyku istorychnoho chasu* (V. Shved, Per.). Dukh i Litera.
Krymskyi, S. (2003). *Zapyty filosofskykh smysliv*. PARAPAN.
Liubka, A. (2024). *Viina z tylnoho boku*. Meridian Czernowitz.
Riker, P. (2001). *Istoriia ta istyna* (V. Shovkun, Per.). Vydavnychyi dim «KM Academia», Pulsary.
Tarnashynska, L. (2008). «…Chy ideal vichnoi Evropy ye nashym idealom?..» (do pytannia «intuityvnoi Yevropy» ta «yevropeiskoho mesianstva»). V L. Tarnashynska, *Prezumptsiia dotsilnosti: Abrys suchasnoi literaturoznavchoi kontseptolohii*. Vydavnychyi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia».
Tarnashynska, L. (2023). *«Ukraina v ohni» Viina 2022 kriz pryzmu Dovzhenka: 100 dniv protySTOiannia*. Smoloskyp.
Turenko, O. (2006). *Strakh: sproba filosofskoho usvidomlennia fenomena*. PARAPAN.
Viina 2022. (2023). *Viina 2022: Shchodennyky. Esei. Poeziia* (2-he vyd.). Vydavnytstvo Staroho leva, Tsentr Mieroshevskoho, Nova Polshcha.

Liudmyla Tarnashyska
Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine, Ukraine

THE PRESUMPTION OF FEAR AS A PROTECTIVE FACTOR: BETWEEN EMOTION AND HOPE (A Philosophical-Anthropological Reflection on the Experience of a New Sensibility in Literature at the Beginning of the Full-Scale War)

The study examines the pressing issues of individuals' psychological self-perception and their philosophical and existential reappraisal of their place in the world under the conditions of Russia's full-scale war against Ukraine. This war has forced Ukrainians to make life-defining choices: whether to remain in their homes, relocate to safer regions within the country, or seek

ISSN 2311-259X

refuge abroad. The underlying emotion that shapes such decisions in extreme circumstances is fear. As a fundamental human emotion, fear profoundly influences behaviour and stimulates an intensive process of inner reflection aimed at preserving one's sense of self, ensuring survival, sustaining hope, and finding reliable points of existential support.

The aim of this study is to provide an interdisciplinary analysis of fear as a conceptual and constitutive emotion of human behaviour, while also identifying and substantiating a viable counterforce to this basic affective response. Such an effective worldview-based antithesis is hope, understood as an existential of human existence. Hope not only alleviates inner tension in liminal situations but also enables individuals to discover new meanings of life within the altered architecture of the present and to project their existence, however tentatively, into the immediate future. As an existential category, hope thus functions as a sustaining emotion essential for human survival under extreme circumstances, particularly in the context of the twenty-first-century Russian–Ukrainian war.

The study draws upon the foundational ideas of psychoanalysts (most notably Sigmund Freud), philosophers (Serhii Krymskyi, Vakhtang Kebuladze, Gabriel Marcel, Paul Ricœur, Nazip Khamitov, among others), Reinhart Koselleck's conceptual history (Begriffsgeschichte), and related theoretical approaches. These perspectives constitute the methodological framework for interpreting and decoding the "living text" of diaries and essays written by prominent Ukrainian authors during the first months of 2022 and collected in the anthology *War 2022: Diaries. Essays. Poetry*. The volume is further enriched by its poetry section, There Is No More Time Here. Read through the lens of the fundamental theoretical paradigms of human existence — including philosophical and literary phenomenology, psychoanalysis, philosophy, anthropology, as well as literary and literary-critical anthropology — these texts make it possible to explore, through the existential categories of fear and hope, what Vakhtang Kebuladze has termed the "multivalence of the concept of experience," that is, the experience acquired and transformed through living the reality of war.

Keywords: war; migration; new sensibility; fear; hope; experience.

Стаття надійшла до редколегії 19.08.2026
Прийнято до публікації 20.10.2026
Опубліковано 30.10.2026